

DESET KRÁTKÝCH ZASTAVENÍ NAD MOŽNOSTMI A MEZEMI (ČESKÉ) ORÁLNÍ HISTORIE

Pavel Mücke

Na úvod tohoto diskusního příspěvku, který je psán z velmi subjektivních pozic (z pozice badatele, z pozice vysokoškolského pedagoga a také z pozice „bafuňáře“), bych chtěl vyjádřit své potěšení nad tím, že se nad tématem orální historie seriózně a podnětně diskutuje i na stránkách DTK.¹ Vzhledem ke své pozici „zainteresovaného“ diskutéra bych chtěl čtenářům poskytnout také pohled z mezinárodní perspektivy, neboť se mi vlivem okolností dostalo té cti nahlížet na dění z pozic člena výkonného výboru stavovského sdružení orálních historiků a historiček celého světa – International Oral History Association (IOHA). V tomto příspěvku bych chtěl respektovat linii otázek tak, jak mi byly zaslány redakční radou, neboť se domnívám, že všechny jsou pro danou diskusi relevantní a mohou pomoci k osvětlení a nastínění hledaných možností a limitů orální historie jako celku.²

Otázka specifik využití mluveného slova jako historického pramene je skutečně problémem fundamentálním a je asi zbytečné připomínat, že se s ní historie stýkala a potýkala již od nejstarších dob. Na rozdíl od písemných pramenů úřední proveniencie orálněhistorické rozhovory nevznikají s „organickou samozřejmostí“, ale vznik tohoto pamětního zdroje a pramene (v podobě zachycení dialogu a specifické lidské komunikace) je nutné iniciovat, častěji ze strany badatele, ale někdy i ze strany potenciálního narátora (dotazovaného). Z historického pohledu společným rysem s využíváním řady dalších pramenů je snaha fixovat dotyčné svědectví ve formě nahrávky rozhovoru, zajištění jejího uchování a v řadě přípa-

1 Tento text vznikl za podpory grantového projektu GA ČR s názvem Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: životopisná vyprávění pod číslem P410/11/1352.

2 Obecně vzato řadu z myšlenek níže prezentovaných lze nalézt v řadě, které jsme s kolegy již dříve publikovali či prezentovali na různých konferenčních fórech. Srov. Například MIROSLAV VANEŇK, PAVEL MÜCKE, *Třetí strana trojúhelníku: teorie a praxe orální historie*, Praha 2011.

dů také jejího převedení do badatelsky využitelnější podoby (například ve formě přepisu). Přírozeným limitem využívání mluveného slova jako pramene je vedle specifík terénního výzkumu samozřejmě například bariéra jazyková, tj. je nutno narátorovi „porozumět“ ve smyslu formálním i obsahovém, což může být často problém; problému sdělitelnosti a „zachování významů“ má napomoci alespoň částečně zpětná vazba mezi narátorem a tazatelem ve formě autorizace rozhovorů apod. Navíc, pokud se podaří zrealizovat kvalitní orálněhistorický rozhovor, ten poté může posloužit jako pramen pro další obory, které mají k jazyku ještě blíže než historie samotná (například jazykověda, sémiotika, psychologie apod.)

Ačkoli jsou orálněhistorické rozhovory pro studium tématu historické paměti v mnoha podobách pramenem velmi vhodným, i když na druhou stranu badatelsky velmi náročným (zrealizovat opakované rozhovory například po několika letech je prubířským kamenem organizačních schopností), podle mého názoru je využití interview jako historických pramenů v širším slova smyslu naprosto namísto a podle mého soudu patří k historiografickým standardům 21. století, zejména pak u bádání nad epochou soudobých dějin. Už od dob antického dějepisce, k nimž se jako ke svým počátkům v rámci euroamerického civilizačního okruhu dodnes vztahujeme, byly ústní zdroje využívány nejen jako běžný historický pramen nutný k postizení dojmů, názorů a postojů lidí, ale i jako faktografický zdroj těžící se svědectví účastníků pojednávaných událostí či procesů. To, že v průběhu konstituování historie jako vědy v průběhu 19. století došlo k vytěsnění práce s těmi „ústními“ prameny, bych považoval za sice paradoxní, ale patrně ve své době nutný rys „vymezování se“ historie jako vědy a s lingvistickým obratem a s „návratem vyprávění“ od 70. let minulého století opět dochází k zacelení tohoto dočasného „rozkolu“ v psaní o dějinách. Bez využívání těchto slovem předávaných zdrojů bychom totiž podle mého názoru náš historiografický „produkt“ v podobě dějinné interpretace ochuzovali o velmi důležitý lidský rozměr, navíc často velmi srozumitelný i laickému publiku. Nezazlíval bych nikomu z kolegů a kolegů rezignaci na využívání orálněhistorických zdrojů, ostatně u mnoha témat je z rozličných důvodů nelze využít (například kvůli úmrtí relevantních narátorů, limitům paměti, odmítnutím realizace rozhovorů apod.), na straně druhé považuji orálněhistorické projekty za velkou výzvu k uchování pamětí současných generací a jistý druh závazku vůči budoucnosti. Nabízí se zde paralela z biomedicínských oborů: kdo by si ještě před pár lety představil, že bude možné zcela běžně na základě DNA analyzovat vzorky lidských tkání starých tisíciletí a vyvozovat z toho relevantní závěry? Proč by jednou nebylo možné za pomoci sofistikovaných nástrojů analyzovat také uchovávaná pamětní svědectví?

Téma institucionalizace patří k hojně diskutovaným otázkám i na mezinárodním fóru. Vzhledem k tomu, že ČR a potažmo i drtivá většina zemí EU dispo-

nují velice specifickou situaci, chtěl bych v této souvislosti demonstrovat profesně-institucionální postavení v jedné z „kolébek“ orální historie, ve Spojených státech amerických. Zde jsou specializovaná orálněhistorická pracoviště součástí takových institucí, jako jsou knihovny, muzea, archivy a potažmo badatelská centra (univerzitního či neuniverzitního typu). Tento fakt je do značné míry odvislý nejen od delší časové existence místní orálněhistorické komunity, která dnes činí zhruba pět až šest desetiletí, ale také od odlišného postavení a vnímání historie v rámci americké společnosti. Pro budování „dějinného vědomí“ na nejrůznějších úrovních je totiž systematicky využíváno všech typů potenciálních pramenů. Orálněhistorické rozhovory díky své bezprostřednosti a možnosti „dát zaznít hlasu z lidu“ tak dostávají zelenou. Z pohledu historika-badatele se mi jeví využívání orální historie jako jedné z řady metod a přístupů pro komplexní zpracování (zejména) soudobých dějin jako běžný standard. Etablování orálněhistorických oddělení v rámci našich archivů, muzeí, ale i badatelských institucí vnímám jako velkou výzvu do budoucna. A poukaz na fakt, že neexistují specializovaná badatelská oddělení na „sezení v archivech“, bych spíše vnímal jako úsměvný protiargument pro osvětlení diskuse, neboť jak je patrné ze sledování kontextu vývoje historického bádání v českých zemích (ale i v řadě jiných evropských zemí), řada institucí a oddělení se „teoreticky“ měla zabývat komplexním bádáním na základě široké škály pramenů, v praxi se ale často jednalo spíše o zbožné přání a výstupy vycházely často primárně z materiálu „vysezeného“ v archivech (to nijak neuměňuje jejich kvalitu a význam pro historické poznání).

Jak jsem již naznačil výše a jak to také ukazují příklady z domácí i zahraniční praxe, výsledky orálněhistorických výzkumů lze kombinovat velice dobře. Podle mého názoru je kombinace široké palety metod a přístupů jedinou možnou cestou, jak se dobrat seriózního náhledu na minulé dění a (re)konstrukce dějin při zachování alespoň elementární „barvitosti obrazu“ a „plastičnosti“ jejich „zákoutí“. Jako další vhodné zdroje pro srovnání se jeví nejen prameny příbuzné osobní povahy (deníky, korespondence, vzpomínky apod.), ale také dobové výzkumy veřejného mínění a v neposlední řadě též široká škála fondů archivních (například pozůstalosti, osobní spisy, kádrové materiály, zápisy ze schůzí apod.).

Z pohledu oborového orální historie já osobně s postupem let vnímám ve dvou rovinách: jednak jako jednu z výzkumných metod využívanou v rámci historiografie, jednak jako širší oborové pole, kde se potkávají zájmy různých interdisciplinárních přístupů, v centru jejichž zájmu stojí člověk-jedinec a snaha zachytit jeho dějinnou zkušenost. Díky tomuto cíli a sdílení podobných problémů při realizaci nezbytného terénního výzkumu, včetně snahy dodržovat a kultivovat jisté metodologické, etické, právní a dílem i archivní standardy (nehledě na institucionalizační platformy typu IOHA, národních orálněhistorických asociací

a sdružení apod.), je podle mého názoru orální historie i svébytným oborem. Z historického pohledu je ve srovnání s jinými vědními přístupy kladen důraz na „historické poznání“ dění v minulosti, zjednodušeně řečeno slovy jednoho klasika orální historie, permanentní hledání odpovědi na otázku „Jak lidé žili?“. I vzhledem k možnosti srovnání v rámci řady orálněhistorických konferencí absolvovaných u nás i v zahraničí snad mohou konstatovat, že tyto „historické“ přístupy v rámci orálněhistorické komunity se často prezentují menší mírou „fascinace“ rozhovorem samotným, snahou pracovat i s jinými typy pramenů (včetně těch nekvalitativní povahy), ambicí více začleňovat rozhovory do kontextu doby a vůbec pokusy mnohem více rozhovory analyzovat a interpretovat jako jeden z historických pramenů pro poznání doby. Sounáležitost historiků s oborově širší orálněhistorickou komunitou podle mého názoru velmi významně obohacuje a dává nám možnost podívat se na řadu aktuálních historických problémů (typu dědictví autoritativních a totalitních režimů, dějin exilů a emigrací, dějin práce apod.) z globální perspektivy.

Schopnost „dávat hlas“ menšinám mnoha podob patřila mezi jeden ze základních kořenů rozvoje orální historie v průběhu minulého století. Mnozí historici se domnívají, že je to velmi aktuální potřebou (a někdy snad i smyslem) orální historie i dnes. V této souvislosti bych chtěl připomenout, že nejen etnické, sociální, náboženské, genderové či kulturní menšiny hledaly v orální historii oporu a pomyslnou „hlásnou troubu“ zdůraznění své potlačované existence. Orální historie se ale často stala i legitimním nástrojem „politiky paměti“ a budování státní a národní identity, jako je tomu například u nově vzniklých postsovětských státních celků (Ukrajina, pobaltské země, země bývalé sovětské střední Asie), ale je tak často využívána i v dalších zemích včetně vyspělých demokracií typu USA či Brazílie. Z mého pohledu by tyto tendence neměly přerůst v přehnanou ideologizaci a služebnost orální historie ve jméno „vyšších cílů“. V této době se jako zastávce myšlenky orální historie coby badatelské metody/oboru pravděpodobně neshodnu s řadou kolegů a kolegyně v IOHA s tendencemi vidět v orální historii nástroj širšího „hnutí“ (z jejich pohledu za bezpochyby „lepší zítřky“...).

Co se týče úspěšných aplikací orální historie jako metody, nebude snad znít neskromně konstatování, že se u nás rozvíjela a rozvíjí řada velice podnětných projektů s interdisciplinárními, regionálními i mezinárodními přesahy, které získávají uznání u nás i v zahraničí. Zdá se, že orální historie se zhruba dvaceti lety existence u nás nejenže prokázala své opodstatnění pro poznání našich soudobých dějin a vydobyla si respekt i u řady původních kritiků či skeptiků, ale především mezi mladší a nejmladší generací badatelů se stává zcela běžně využívaným nástrojem historického poznání. V neposlední řadě bych chtěl připomenout, že spojení s orální historií v rámci českého prostředí dokázalo vyprofilovat řadu

osobností, bez jejichž dlouholetého osobního angažmá a nasazení (bez ohledu na momentální nesnáze a nepřáží) by etablování orální historie bylo naprosto nemyslitelné.³

Jelikož jsou dějiny nutným retrospektivním konstruktem, jistý aspekt mocenské nerovnováhy je v nich bytostně obsažen a nejinak je tomu i ve vztahu mezi tazatelem a narátorem v orální historii. Řada teoretiků samozřejmě na tento fakt upozorňuje a vyzývá k jeho korekci prostřednictvím „shared authority“ (termín M. Frishe), tzn. vědomí a potvrzení vzájemného (byť asymetrického) vztahu a jeho sdílení i průběhu dalšího výzkumu.⁴ Pro orální historii by totiž axiomem mělo být právě navození „fairového“ vztahu důvěry mezi oběma stranami, které jsou spoluvůrci rozhovoru jako jedinečného historického pramene. I proto je také orálními historičkami a historiky kladen důraz na etickou a legislativní stránku výzkumu (včetně podpisu souhlasů s uchováním a využitím rozhovorů pro konkrétní účely, jejich autorizace apod.), která mimo jiné slouží také jako forma vymezení vůči „neorálněhistorickým“ přístupům, kterým je společná práce s rozhovorem a dotazováním, ať již přístupům odborným či zcela laickým.

Role orální historie v někdy takřka „bezbřehé“ diskusi o „vyrovnávání se s minulostí“ lze jen těžko zhodnotit. Z pohledu reprezentanta České asociace orální historie (COHA) bych asi dodal pouze tolik, že jsme se s kolegy snažili (snad) o odborně-profesní přístup, a pokud jsme do těchto často mediálně vedených diskusí zasáhli, pak s cílem o udržení „značky“ orální historie mimo pole zneužití pro eticky pochybné a nevědecké projekty a konání (například „kauza M. Kundera“, kauza „Rozeznění – Lidice 2012“ apod.). Snad by mělo být jedním z cílů českých orálních historiček a historiků poukázat na nebezpečí „černo-bílých“ zkreslování dějin (typu „obětí versus pachatelů“) ve jménu čehokoli a kohokoli a naopak zaměření se na úsilí zachovat pluralitu dějinných pohledů, jež z potenciálu a charakteru orální historie bytostně vyplývá. I proto se také pozornost výzkumných týmů Centra orální historie ÚSD AV ČR v posledních letech přesunula od „dějnotvorných elit“ k dějinám společnosti.

3 Za všechny bych zde chtěl jmenovat příběh Miroslava Vaňka, který se v průběhu dvou desetiletí z učitele na základní a posléze střední škole díky angažmá v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Praze a díky bádání na velmi produktivním průsečíku soudobých dějin a orální historie postupně vypracoval mezi mezinárodně uznávané špičky a kapacity oboru.

4 Nejnověji o pojmu „shared authority“ v mezinárodním srovnání MIROSLAV VANĚK, *Around the Globe. Rethinking Oral History with Its Protagonists*, Praha 2013.

Když bych se měl na závěr zamyslet nad stavem české orální historie, ten je kupodivu pozitivní a snad, ekonomickou terminologií řečeno, „s růstovým potenciálem“. Až jsme někdy s kolegy a kolegyněmi při zahraničních setkáních překvapeni reakcemi z jiných zemí, kteří vyjadřují údiv a obdiv (a místy i trochu závist) nad tím, jaké má u nás orální historie podmínky a postavení. V českém prostředí se vedle již avizovaných projektů napříč celou zemí etablovaly či etablovují také oborové badatelské instituce (Centrum orální historie ÚSD AV ČR v Praze, Středisko orální historie na PedF ZČU v Plzni), disponuje komunikační zastřešující platformou (COHA) i národní reprezentací směrem do zahraničí (Český národní komitét orální historie při AV ČR), má svůj vlastní obor s desítkami absolventů (magisterský obor Orální historie – soudobé dějiny na FHS UK v Praze) a disponuje též zastoupením ve vedení mezinárodních organizací (IOHA) a snad také i odpovídajícím uznáním.⁵ Z mého pohledu nezbyvá než si přát, aby se tento vysoký standard podařilo nejen udržet, ale i posilovat a rozvíjet. Převzetí iniciativy a vůdčí role v rámci evropského prostoru kupříkladu uspořádáním evropské orálněhistorické konference v ČR a potenciálním založením European Oral History Association (nejlépe v roce 2015) by k tomu mohlo být dalším postupným krokem.

5 Za výraz uznání i v mezinárodní historické komunitě je bezesporu možné považovat například pozvání Miroslava Vaňka jako referenta ke kulatému stolu věnovanému vývoji orální historie ve světě, který se uskutečnil v lednu 2013 na kongresu American Historical Association v New Orleans. Dalším velmi světlým bodem by pak měla být organizace panelu věnovaného orální historii (a zaštitěného Českým národním komitétem historiků) na dalším ročníku světového kongresu historických věd v čínském Jnanu v roce 2015.